

PRAVOPIS PRVOG IZDANJA ROMANA *ZELENO BUSENJE* EDHEMA MULABDIĆA

Sažetak: U radu se govori o pravopisnoj normi prvog izdanja romana *Zelena busenje* Edhema Mulabdića. To je kanonsko djelo bošnjačke književnosti austroougarskog perioda, a njegove pravopisne osobine su upoređivane s *Gramatikom bosanskoga jezika* iz 1890. godine i *Hrvatskim pravopisom* Ivana Broza iz 1893. godine. To su bila dva tada važeća normativna priručnika na mjestima nastanka i objavljivanja romana. Posebno se akcentira činjenica da je ovo izdanje objavljeno u Zagrebu, u trenutku konačnog prihvatanja fonetskog pravopisa u Hrvatskoj. Pravopis samog romana nekad se povodi za rješenjima iz jednog, a nekada iz drugog priručnika, u zavisnosti od posmatrane jezičke karakteristike. Ipak, važno je ukazati na to da jezički izraz pokazuje tendencije ujednačavanja u svjetlu tadašnjih standardnojezičkih procesa, s čuvanjem posebnosti bosanskog jezika.

Ključne riječi: *Zelena busenje*, roman, prvo izdanje, Edhem Mulabdić, pravopis, fonetski pravopis, etimološki pravopis, Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, *Gramatika bosanskoga jezika*, razvoj književnog jezika, normativni priručnici.

1. Uvod

U radu se raspravlja o pravopisnoj normi primijenjenoj u prvom izdanju romana *Zelena busenje*, bosanskohercegovačkog i bošnjačkog pisca Edhema Mulabdića. Taj roman predstavlja jedno od onih književnih djela koje je označilo proces evropeizacije bošnjačke književnosti za vrijeme austroougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Roman je do sada uglavnom obrađivan s književno-

historijskog i dijelom književnoteorijskog stanovišta, ali sistemski jezička ispitivanja teksta romana nisu vršena. Ovaj rad je pokušaj da se osvijetli pravopisni aspekt jezika teksta prvog izdanja *Zelenog busenja*.

2. Izvor i metodologija istraživanja

U radu je analiziran tekst prvog izdanja romana *Zeleno busenje* Edhema Mulabdića (1898). Analiza je izvršena imajući u vidu nekoliko aspekata: književnohistorijski kontekst (značenje romana i njegova pisca za ukupnu historiju bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, posebno one koja je pisana u periodu austrougarske vladavine u BiH, krajem XIX i početkom XX vijeka); interkulturalni kontekst (književno-kulturne veze na širem južnoslavenskom području, imajući u vidu mjesto i način objavljivanja prvog izdanja romana), historijskojezički kontekst (tekst kao izvor za ispitivanja u okviru historije književnog jezika), kontekst standardizacije (mjesto romana unutar predstandardnih tokova i tokova jezičke norme na širem južnoslavenskom prostoru, posebno u BiH i Hrvatskoj) i na koncu, kontekst samih pravopisnih rješenja unutar jezika teksta romana. Jasno je da ovakav pristup problemu naglašava potrebu multidisciplinarnog sagledavanja teme sa stanovišta više naučnih disciplina: historije književnog jezika, književne historije, sociolingvistike, normativistike i dr. Ovako postavljena tema istraživaču predstavlja ozbiljan izazov, imajući u vidu potrebu kombiniranja različitih metoda kojim se služe neke od navedenih humanističkih disciplina (opisna, komparativna, dijahronijska). Sljedeći važan aspekt teme je njeno pozicioniranje unutar šireg južnoslavenskog kulturnog, književnog i jezičkog konteksta i analiza teksta izvora u odnosu na tada važeće pravopisne i gramatičke priručnike, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Hrvatskoj. Zbog svega navedenog, naslovna tema predstavlja značajan izazov za istraživača i zahvalan izbor za svakoga ko se interesira za historiju bosanskoga književnog jezika i početne korake njegove standardizacije.



3. Književnohistorijski i kulturno-politički kontekst

Iz literature je poznato da se književnost nastala za vrijeme austro-ugarske vladavine naziva “preporodnom” te da u tom periodu počinje razvoj moderne bošnjačke književnosti. Uporedo s tim razvojem književnih formi teče i razvoj književnog jezika, njegove gramatičke i pravopisne norme te grafijske ujednačenosti, u smislu stabiliziranja latinice kao dominantnog pisma u službenoj komunikaciji, školi, književnosti, štampi, pored još uvijek prisutne upotrebe arebice i rukopisne bosančice u privatnoj prepisci. Objavljuju se i prve knjige bošnjačkih pisaca, a u mnogobrojnim listovima i časopisima, pored prevoda svjetske i orijentalnih književnosti, štampaju se radovi i književnika iz susjednih zemalja – Hrvatske i Srbije, prije svih. Živa produkcija u oblasti kulture i književnosti doprinosi i činjenici da devedesetih godina XIX vijeka pojedini bošnjački pisci iz BiH objavljuju svoje knjige i u drugim centrima Austro-Ugarske monarhije. Tada dolazi do procesa koji se u literaturi naziva “književna polarizacija” pisaca bošnjačke književnosti. Radi se o tome da se jedni pisci opredjeljuju za pripadnost hrvatskoj književnosti, a drugi za pripadnost srpskoj književnosti i s tim u vezi objavljuju svoje knjige u Zagrebu, odnosno Beogradu te sarađuju u listovima hrvatske i srpske provenijencije. Taj proces je značajno utjecao na razvoj bošnjačke književnosti u doba preporoda te se zbog toga i tretira kao zaseban period u njenom razvoju. Tako u knjizi o preporodnoj književnosti Muhsin Rizvić ovaj period naziva “doba polarizacije” i izdvaja kao zasebnu fazu u razvoju bošnjačke književnosti u austrougarskom periodu (Rizvić 1990: 106–178). On smatra da taj period traje od 1894. do 1905. godine. Ova književna polarizacija imala je utjecaja i na jezik i pravopis djela bošnjačke književnosti tog perioda. Također, neki od njih (kao Osman Nuri Hadžić) su studirali u Zagrebu, Beču i drugim centrima Austro-Ugarske monarhije.

U tom smislu, neobično je važna činjenica gdje i kod kojeg izdavača bošnjački preporodni pisci izdaju svoja djela. Taj vanlingvistički

faktor može biti jako značajan i za samu analizu jezika i pravopisa u djelima pojedinih pisaca. Takav slučaj je bio s Osmanom Nuri-jem Hadžićem i Edhemom Mulabdićem i njihovim djelima, koja su objavljivali u Zagrebu u izdanju Matice hrvatske. U navedenom djelu Rizvić (1990: 107) tu činjenicu naziva važnim razlogom same polarizacije:

“Ideja hrvatstva kao kulturno-književni kompleks koji prate i određene nacionalne simpatije prodire i među Muslimane Bosne i Hercegovine naročito preko izdanja Matice Hrvatske, koja kod njih nailaze na lijep prijem.”

To znači da knjige koje objavljuje Matica hrvatska u Zagrebu postaju vrlo popularne među čitaocima u BiH, o čemu svjedoči i veliki broj prikaza tih knjiga u tadašnjim časopisima i listovima, posebno u *Beharu*. Sam Edhem Mulabdić u *Beharu* piše prikaze objavljenih knjiga Đalskog, Šenoe, Kumičića, u izdanjima Matice hrvatske.

Pored toga, mnogi bošnjački intelektualci postaju pretplatnici izdanja Matice hrvatske, a Rizvić navodi da se među njima nalaze “ugledni prvaci iz posjedničke klase i četrdeset begova” (Rizvić 1990: 107). Sve to govori da su izdanja ove izdavačke kuće bila značajna za razvoj preporodne književnosti. Razloge treba tražiti u tome što su bila pristupačna tadašnjim čitaocima, zatim su omogućavala bošnjačkim piscima da steknu čitalačku publiku i izvan BiH, a i zvanična austro-ugarska politika nije se protivila toj saradnji.

Bošnjački pisci počinju objavljivati knjige u Zagrebu u Ediciji “Zabavna knjižnica Matice hrvatske”. Tu su objavljeni su svi najznačajniji romani preporodne književnosti. Prvo je štampan Osman-Azizov roman *Bez nade* 1895. godine, zatim zbirka pripovjedaka *Na pragu novog doba* iz 1896. godine te roman *Bez svrhe*, objavljen 1897. Ta činjenica svjedoči o bogatoj književnoj produkciji bošnjačkih pisaca u izdanjima Matice hrvatske. Zanimljivo je da Rizvić tu činjenicu povezuje s temom Osman-Azizovih i Mulabdićevih djela, a to je



austrougarska okupacija BiH, i kaže da su romani koji obrađuju tu temu “i mogli jedino izići na terenu van granica Bosne i Hercegovine i u okviru hrvatske literature” (Rizvić 1990: 121), što objašnjava dijelom i političkim razlozima, ali i otvaranjem bh. kulture i književnosti prema susjednim zemljama.

4. Prvo izdanje *Zelenog busenja*

Prvo izdanje romana *Zeleno busenje* objavljeno je 1898. godine u Zagrebu u izdanju Matice hrvatske u Ediciji “Zabavna knjižnica”. Podnaslov knjige je “Pripovijest”, što je “kvalifikacija koju je Mulabdić upotrebljavao za duže, razvijene proze u kojima se prepliću dvije ili više radnja (...)” (Rizvić 1990: 459). U to vrijeme je bilo uobičajeno da pisci u podnaslovu djela navedu i njegovo bliže određenje. Tekst ima 222 stranice i 38 poglavlja, a na kraju knjige je odštampan “Tumač turskih riječi” (EMZ, 223–224)¹, sa 131 riječju orijentalnog porijekla i njihovim značenjima. To su riječi koje su u različitim kontekstima upotrijebljene u tekstu, što govori o leksici orijentalnog porijekla kao važnoj crti Mulabdićeva jezika. Knjiga je štampana latinicom, što ide u prilog činjenici da Mulabdić pripada prvoj generaciji “latiničnih pisaca”, predvodnika evropeizacije bošnjačke književnosti.

Zanimljivo je da su u istoj ediciji i kod istog izdavača svoja djela objavljivali i Mulabdićevi književni uzori: August Šenoa, Eugen Kumičić, Ksaver Šandor Đalski, Josip Kozarac i drugi pisci hrvatskog realizma, što je razumljivo imajući u vidu da je Matica hrvatska još od svog osnivanja 1842. godine, pod imenom Matica ilirska, najznačajnija hrvatska institucija kulture koja je imala raširenu izdavačku djelatnost, što kroz posebna izdanja, što kroz periodiku, posebno književni časopis *Vijenac*, koji je u to doba “centralni književni časopis” oko kojeg se “okupljaju doista najbolji hrvatski pisci” i koji je “u neku ruku bio reprezentativna revija našeg književnog života u

¹ Sraćenica EMZ u daljem tekstu znači: Mulabdić, Edhem (1898): *Zeleno busenje. Pripovijest*, Zagreb, Naklada Matice hrvatske.

cjelini, jer je uspio oko sebe okupiti ljude različitih političkih struja i gledanja” (Šicel 1971: 82). Druga važna činjenica je da objavljivanje u ovoj ediciji određuje Mulabdića kao pisca hrvatske provenijencije u kontekstu “književne polarizacije” na književnoj sceni Bosne i Hercegovine 90-tih godina XIX vijeka. O tome svjedoči i činjenica da je sam Mulabdić uvršten u pisce epohe realizma u hrvatskoj književnosti, zajedno s još nekoliko pisaca preporodne književnosti: Ivanom Milićevićem, Osmanom Nurijem Hadžićem, Safvet-begom Bašagićem, a svi su označeni kao “književnici koji reprezentiraju Bosnu i iznose njene probleme (...)” (Šicel 1971: 107–108). Ova činjenica postaje još bitnija ima li se u vidu i često postavljano pitanje kroatizacije jezika bošnjačkih pisaca koji objavljuju svoja djela u Matici hrvatskoj. U vezi s tim često se spominjala Osman-Azizova zbirka priča *Na pragu novog doba* iz 1896. godine, gdje je primijećeno da se kroatizacija dešava “prilikom unošenja u knjigu koju izdaje Matica hrvatska i za hrvatsku čitalačku publiku” (Rizvić 1990: 124). Pitanje kroatizacije Osman-Azizovih djela odnosilo se na naziv naroda i jezika (Hrvat, hrvatski) i na prevođenje turcizama. Još je tadašnja književna kritika (Svetozar Ćorović) smatrala da je takav kroatizirani jezik neprirodan budući da “mostarski Muslimani miješaju turske riječi sa narodnim, dok Osman-Aziz te turske riječi prevode” (Rizvić 1990: 124). U slučaju prvog izdanja *Zelenog busenja* može se reći da takve kroatizacije nema jer je dosta riječi iz narodnog jezika sačuvano, kao i turcizmi koji su čak popisani i u rječniku na kraju knjige. Međutim, određenih nedosljednosti u pravopisu je bilo, što će se pokazati u ovome radu.

5. Pravopisne odredbe

5.1. Opće napomene

Za svaki standardni jezik pitanje pravopisa predstavlja glavno pitanje zbog toga što je standardni jezik “uvijek normiran i funkcionalno polivalentan” i ima karakter “jezično-civilizacionog instrumenta”



(Brozović 1970: 28–29). Zbog toga i nije čudno što je u predstandardnoj fazi razvoja jezika pitanje pravopisa (kao i grafije) centralno pitanje. Tako je bilo i u predstandardnom periodu razvoja bosanskog jezika, ali i drugih jezika na srednjojužnoslavenskom prostoru, posebno u XIX vijeku u kojem su se odigrali krupni standardnojezički procesi koji su imali za cilj stvaranje jednog zajedničkog standarda, ali i standardizaciju prestižnog izraza u pojedinim sredinama. Takvi standardizacioni procesi najbolje se mogu pratiti u jeziku književnosti i štampe tog vremena jer upravo jezik književnosti preferira na prestižnost kakva je svojstvena standardu. Nadalje, u tom periodu štampaju se i normativni priručnici (pravopisi i gramatike) pa je potrebno jezik književnih tekstova sagledavati i u kontekstu tada važećih normativnih priručnika. To će biti učinjeno i u slučaju prvog izdanja *Zelenog busenja* gdje će se pravopisna problematika sagledati u kontekstu norme propisane u *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine, s jedne strane, te Brozova *Hrvatskog pravopisa* iz 1893. godine, s druge strane. Razlozi za ovakav pristup su sljedeći: to su u vrijeme objavljivanja prvog izdanja romana *Zeleno busenje* važeće norme u BiH (mjestu pisanja romana) i Hrvatskoj (mjestu objavljivanja romana), sam jezički materijal u tekstu opravdava ovaj pristup (rješenja čas u skladu s jednim, čas u skladu s drugim normativnim priručnikom, a nekad i izvan njih), pitanje grafije (različita rješenja u priručnicima i tekstu), pitanje samog piščeva jezičkog izraza (uglavnom stabiliziran prema normi iz *Gramatike*) te na kraju vanjezički razlozi (pitanje prihvatanja samog Brozova pravopisa u Hrvatskoj 90-ih godina XIX vijeka, što ulazi u širu analizu standardnojezičkih procesa na južnoslavenskom tlu). To znači da će se pravopisna problematika ovoga teksta uglavnom posmatrati na dva nivoa analize: jezičkom i grafijskom.

5.2. Fonetski pravopis i ostaci etimološkog pisanja

U historiji standardnih jezika – bosanskog, hrvatskog, srpskog – period XIX vijeka bio je značajan i po tome što je pitanje izbora između

fonetskog i etimološkog pravopisa² dugo vremena bilo kamen spoticanja za uspjeh, kako jezičkih reformi iliraca u Hrvatskoj i Vuka Karadžića u Srbiji, tako i za sudbinu zajedničkog, srpskohrvatskog jezika. Posebno je dosta bure bilo u Hrvatskoj gdje su se sve do pojave Brozova pravopisa 1892. godine i pobjede “hrvatskih vukovaca” održali elementi etimološkog pravopisa, posebno u Zagrebu kao centru ilirskog pokreta i Zagrebačke filološke škole. U Srbiji je tek 1868. godine prihvaćen fonetski pravopis. U Bosni je situacija bila unekoliko drugačija: “(...) za vrijeme osmanske vlasti, u Bosni i Hercegovini bilo je jasno opredjeljenje za fonetski pravopis (1866), a sljedeće godine (...) štampa se *Bukvar* zasnovan na takvim pravopisnim principima” (Šator 2004: 9). Pri tome je značajna uloga Vilajetske štamparije gdje se štampaju prvi listovi i knjige u Bosni. S razlogom se taj trenutak u literaturi posmatra kao “početni period standardizacije” u ukupnom razvoju pravopisne norme u Bosni (Šator 2004: 45–67). S druge strane, Vukove ideje su “preferirale jezik kojim je najveći broj ljudi govorio u Bosni i Hercegovini” (Šator 2004: 57). Međutim, u djelima pojedinih pisaca i periodici “se prepliću ideje ilirskog pokreta o književnom jeziku i ideje drugih filoloških škola Hrvatske (osobito škole Adolfa Vebera Tkalčevića)” (Okuka 1991: 53). Jasno je da pravi procesi standardizacije u BiH počinju s dolaskom austrougarske uprave, kada Vlada i njena Komisija za jezik upravljaju tim procesima. Najprije “godine 1883. Vlada se (...) odlučuje za fonološki Vuk – Daničićev pravopis”, što znači da je “u Bosni i Hercegovini fonološki način pisanja ozvaničen deceniju prije nego što se pojavio Hrvatski pravopis Ivana Broza u Hrvatskoj” (Okuka 1991: 54), što je vrlo značajan podatak. Godine 1890. Vlada štampa i gramatiku, koja doživljava više izdanja na latinici i ćirilici i “predstavlja jedan od prvih užbenika tzv. južnog narječja (...) koji prvi put u srednjoj školi sankcionira osnovna pravila fonološkog pravopisa i donosi čak i jedno poglavlje o fonološkom pravopisu” (Okuka 1991:

² Zanimljivo je ukazati na opasku D. Brozovića koji termine fonetski i etimološki pravopis opisuje kao “popularne, ali posve netočne” te predlaže termine morfonološki i fonološki pravopis (Brozović 2008: 91). Mi smo se u ovom radu, ipak, opredijelili za tradicionalne termine ne ulazeći u raspravu o razlikama između navedenih termina.



54–55). To znači da je u BiH prije Hrvatske uveden fonetski pravopis i da su normativni priručnici u ovoj sredini prije proklamirali ovo pravilo nego u Hrvatskoj, gdje je tek uz mnoge otpore i uz pomoć politike objavljen Brozov pravopis kao pravopis “uglavnom umjerenog fonološkoga tipa, dakle takav kakav odgovara glasovnoj prirodnoj novoštokavštine (...)” (Brozović 2008: 109–110), što nikako ne znači da nije bilo daljih suprotstavljanja toj pravopisnoj koncepciji, naprotiv.

Sami normativni priručnici opredijeljenost za fonetski pravopis ne kriju: “Običniji je i prikladniji pravopis fonetski kojim i mi pišemo” (Gramatika 1890: 28), odnosno kod Broza: “(...) ja sam izradio pravila u glavnome prema načelima, kojih se držao Vuk i Daničić, a samo gdješto odsupio sam od njihova pisanja(...)” (BP 1893: V)³.

Kod Mulabdića je opredijeljenost za fonetski pravopis nesumnjiva. On u većini primjera iz teksta poštuje odredbe takvog pravopisnog načela: ...a **slatke** njene riječi i sad mu zuje u ušima... (EMZ, 5); ...a ljubav tiha i nježna sve **čvršće** spajala srca njihova... (EMZ, 7); Pošto zaptiju jednog postaviše pred vrata, **otpoče** kajmekamov pisar... (EMZ, 21); Vojnici ih sve **opkružili** pa slušaju razgovor (EMZ, 54); ...i ako bi pošao, **drukčije** bi govorio s njim... (EMZ, 57); O, **otkuda** ti, Memede? (EMZ, 58); ...dok ona nije **othranila** svog Ahmeta onakog čestita momka... (EMZ, 77); ...a drugi htjeli da se vojska **rascijepi**, pa da tako uporedo ide prama Švabi (EMZ, 85); Maglajsko se gradjanstvo **raštrkalo** na sve strane po selima (EMZ, 99); Vojnici su redovito **ophodili** varoš i okolicu (EMZ, 131); Pred vratima je stajalo pet-šest vojnika, a nekoliko ih je opet hodalo po **bašči** (EMZ, 140); Tako ovaj **raščisti** ovu tamu (EMZ, 167); U neko doba ustala ona po majčinoj želji, poslala na hajat da se **rashladi**, jer u sobi je bilo sparno (EMZ, 219).

³ Skraćena BP 1893 u daljem tekstu znači: Broz, dr. Ivan (1893): *Hrvatski pravopis*, po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Zagreb. Riječ je o drugom izdanju ovog pravopisa.

Međutim, u romanu je niz primjera u kojima se dosljedno ne provodi fonetsko pravopisno načelo. To znači da se neke riječi neovisno o tadašnjim normativnim priručnicima pišu etimološkim principom, a najčešći su primjeri gdje se isti oblik riječi na jednom mjestu u tekstu piše etimološki, a na drugom fonetski. To znači da je u prvom izdanju *Zelenog busenja* prisutno veliko pravopisno šarenilo, koje nije piščevo opredjeljenje (jer on kasnije u pripovijetkama iz *Behara*, recimo, dosljedno poštuje fonetski pravopisni princip), niti opredjeljenje sredine u kojoj je on pisao, već vrlo vjerovatno opredjeljenje same redakcije Matice hrvatske, koja se nije mogla u potpunosti pomiriti s oktroiranim Brozovim pravopisom. Takvih primjera ima dosta u Mulabdićevu tekstu: imenica *neizvjesnost* / *neizvjestnost* je u jednom kontekstu napisana fonetski, a u drugom etimološki; iako i Brozov pravopis (BP 1893: 30) i *Gramatika bosanskoga jezika* (Gramatika 1890: 21) propisuju “nestajanje”, odnosno “ispadanje” suglasnika *d*, *t* u tom slučaju: *Svak je proveo taj dan u nekoj neizvjestnosti* (EMZ, 26); dalje čitamo fonetski oblik: (...) *pa su provodili vrijeme, da ni sami ne znaju kako, u nekoj magli neizvjesnosti* (EMZ, 101); pa opet fonetski: *Tako prolazili dani u nekoj neizvjesnosti i Muharemagi i ženi mu...* (EMZ, 189).

Slično je i s pisanjem glagola *rasprostirati* i njegovih oblika: najprije fonetsko pisanje u skladu s važećim pravopisnim odredbama: *...munjevito se rasprostro...* (EMZ, 32); zatim etimološki oblici: *...Ovaj se glas brzo razprostre po Tuzli i svud oko Majevice...* (EMZ, 105); *Munjevitom se brzinom razprostro glas o tom...* (EMZ, 165); pa opet fonetski: *Taj se glas rasprostirao, a svijet se čudom čudio...* (EMZ, 192).

Različitog oblika pisanja ima i u drugim vrstama riječi; takav primjer je imenica *ženidba*: *...pa mislio da i on njemu tom prilikom kaže za svoju ženitbu* (EMZ, 18); *Na jednoj strani bila Ajiša, ženidba i sve osnove, nade, život budući...* (EMZ, 20); *Kad bi se on pitao, jednim bi mahom zapriječio i te sve događaje i-svoju ženidbu* (EMZ, 36); *A i šta bi moglo zapriječit tu ženidbu?* (EMZ, 206).



Miješanja dvaju pravopisnih principa ima i kod pridjeva i njihovih oblika. Ilustrativan primjer je pridjev *sladak*: *...sve pobjeglo, uzbu nilo se, a Švabe onako kršni ljudi, onako **slatke** riječi...* (EMZ, 57); *...riječi da su **slatke** ko Osmanlije...* (EMZ, 62); *...no sve je u **slatku** razgovoru, u smijehu i veselju* (EMZ, 81); *...vojnici se uprav okrije pili **sladkim** snom na tvrdoj ledini* (EMZ, 85); *...mora se odreć i onih **slatkih** nada...* (EMZ, 196). Na ovom mjestu navest ćemo još neke karakteristične primjere ostataka etimološkog pravopisa u tekstu romana, koji mogu ilustrirati opću pravopisnu tendenciju u prvom izdanju *Zelenog busenja*: *Kad je svak **razpoznao** katanu, odape odovud puška...* (EMZ, 72); *...već bijaše uočio hrpu smetlja da **podpali** dućan* (EMZ, 88); *...pa bi im koji put **razpršio** te strahote...* (EMZ, 118); *Evo ženskinje se odužile, sad dajte vi **mužkarci**...* (EMZ, 157); *Alija brzo **iztrka** na avliju...* (EMZ, 169); ***Kadkad** bi se upustio u razgovor...* (EMZ, 187).

Iz navedenih primjera proizlazi da, kad je u pitanju ova jezička karakteristika, u Mulabdićevom romanu nalazimo sljedeće stanje:

Prisutni su:

- a) oblici s fonetskim načinom pisanja,
- b) oblici s etimološkim načinom pisanja,
- c) pisanje jedne riječi na jednom mjestu u tekstu fonetski, na drugom etimološki i
- d) kombinacija etimološkog i fonetskog načela unutar jedne riječi.

Pitanje gubljenja suglasnika *d* i *t* također je značajno za ilustraciju pravopisnih odredbi u ovom tekstu. Oba važeća pravopisa tu preporučuju gubljenje ovih suglasnika ispred suglasnika *c*, što je u skladu s fonetskim pravopisnima principom. Međutim, u tekstu je dosta nedosljednosti, odnosno prisustva etimološkog načina pisanja: *U **bitci** na Šahin-kamenu i Sokolovim Stijenama vojska kao da se na sito prosija* (EMZ, 94); *Pažljivo su slušali boj na Šahin-Kamenu, a neki čak brojili i topovske **hitce*** (EMZ, 91).

Kod oblika u kojima je provedeno jednačenje po mjestu tvorbe Mulabdić prati normu iz *Gramatike bosanskoga jezika* iz 1890. godine, gdje je normiran oblik *pošljedica* (Gramatika 1890: 19): *A njega nesta s praga kućnog, a ona mu teško razabra riječi pošljednje* (EMZ, 46). U Brozovu pravopisu, u pravopisnom rječniku, normiran je oblik *posljednji* (BP 1893: 108). Dalje u tekstu, međutim, susrećemo i oblik prema Brozovu pravopisu: *...a u posljednjoj četi pošli i sami zapovjednici i odličnici narodnog ustanka...* (EMZ, 104). Pravopisno šarenilo prisutno je i u sličnim riječima: *Na pošljetku zadali jedno drugom riječ...* (EMZ, 8); *Okretali se nekoliko časaka razgovarajući, pa na pošljetku odlučiše da će opet u Trnine...* (EMZ, 92); *Ovi su išli s tvrdim uvjerenjem da će ima austrijska vojska najposlije okrenut ledja...* (EMZ, 104); *Na pošljetku se svrši dvodnevni boj na Žepačkom brdu* (EMZ, 105). Posljednja dva navedena primjera ilustriraju da različita pravopisna rješenja nalazimo u istom poglavlju romana (ovdje je u pitanju početak XVIII glave romana), na susjednim stranicama teksta.

U pitanju zamjene glasa jat ima dosta nedosljednosti. One se ogleđaju i u jezičkom i u pravopisnom dijelu. Kad je riječ o jezičkom dijelu pitanja, može se reći da su refleksi jata u Mulabdićevom jeziku dosta stabilizirani, uz određene izuzetke (nedosljednosti vezane za upotrebu kratkog refleksa), dok u pravopisnom smislu refleksi glasa jat se pišu u skladu s važećim normama fonetskih pravopisa. Vuletić u *Gramatici* kaže da refleks jata treba pisati kao /je/ i /ije/, ali bilježi da “mjesto **ije** neki pišu **ie**” (Gramatika 1890: 27). S druge strane, Broz kaže: “Mjesto dojakošnjega *ie* (...) treba pisati *ije*...” (BP 1893: 4). Oba pravopisa propisuju stanadardni način pisanja refleksa jata, što je važno ukoliko se ima u vidu da je upravo “iekavština” bila dosta dugo kamen spoticanja u procesu normiranja hrvatskog jezika i da je bila dugo znak koncepcije Zagrebačke filološke škole, dok je Vuk – Daničićeva koncepcija od samog početka prihvatila ijekavštinu, odnosno jekavštinu. Mulabdić slijedi fonetski način pisanja: *...ili će se vrijeme promijeniti...* (EMZ, 18); *...pošto je svojim ušima čuo riječi zapovjednikove...* (EMZ, 103); također i u govoru likova: *...a mislim da i ja nijesam nikom...* (EMZ, 52); i u pisanju kratkog



refleksa: ...Hafiz paša se išulja iz kršle s malim **odjelom** konjanika... (EMZ, 66); Osvanu **nedjelja**, dan mutan i oblačan... (EMZ, 85); *Sun-ce je dobro naglo zapadu, kad se jedno **odjelenje** poče spremat na put prama Maglaju* (EMZ, 79). U posljednjem navedenom primjeru radi se o leksičkom ekavizmu. Međutim, u tekstu se mogu naći i ostaci etimološkog načina pisanja, odnosno “iekavštine”: *Ona kao da se prenu na ove **rieči**...* (EMZ, 35); *...baš na onom mjestu gdje se ruko-vaše i zadadoše poštenu **rieč*** (EMZ, 73); *...je l **vrieme** orat, kopat...* (EMZ, 15). Kod riječi sa refleskom jata nalaze se i primjeri gdje se unutar jedne riječi kombiniraju morfološko i fonetsko pravopisno načelo. Takav primjer nalazimo u sljedećoj rečenici: *Već po tom što su **odcijepljene** od kasabe, vidiš da je to mahala za se...* (EMZ, 56). U istaknutoj riječi prisutna je kombinacija etimološkog i fonetskog pravopisnog principa. Prvi dio riječi pisan je etimološkim pravopisom (nije izvršeno jednačenje po zvučnosti), a refleks glasa jat pisan je fonetski, kao *ije*. Takav način pisanja refleksa jat preporučuju oba normativna priručnika.

Ovi primjeri pokazuju da u prvom izdanju Mulabdićeva romana fonetski pravopisni princip nije u potpunosti dosljedno primijenjen, zbog toga što se u tekstu (istina u manjoj mjeri) mogu naći primjeri etimološkog pravopisnog principa, ali i kombinirani način pisanja. Razlog za to može biti vanlingvistički, odnosno da u Hrvatskoj nije još u potpunosti prihvaćen fonetski pravopis, koji je nametnut 1892. godine, tj. da je još bilo otpora prema tom pravopisu, posebno u Zagrebu gdje je još uvijek bila jaka ilirska tradicija.

5.3. Grafija

U razmatranju pravopisnih pitanja grafija treba imati posebno mjesto, ne samo zbog toga što se putem grafije jezik realizira u pisanom obliku već i zbog toga što pojedina grafijska rješenja mogu biti značajna za ukupna pravopisna pa i jezička pitanja. Od samih početaka standardizacije na južnoslavenskom prostoru grafija je imala značaj-

no mjesto (sjetimo se samo grafijske reforme Vuka Karadžića, zatim pitanje grafije u raspravama tzv. filoloških škola u Hrvatskoj te pitanje latinične i ćirilične grafije u Bosni, koje je je aktuelizirano još šezdesetih godina XIX vijeka). Već smo donekle govorili o nekim grafijskim rješenjima u tekstu prvog izdanja *Zelenog busenja* (pisanje *ije* umjesto *ie*), a ovdje ćemo se zadržati na pitanju pisanja glasa *đ*. Taj glas je u prošlosti imao različite načine pisanja, no uglavnom se realizirao kao digraf (*dj*, *gj*). Ovdje treba napomenuti da će se razmatrati pitanje ovog grafema u latinici jer se upravo u ovom pismu ovaj grafem realizirao kao digraf. Na ilirskoj strani bilo je dosta lutanja u vezi s grafijskim rješenjima za ovaj fonem. Tu borbu možemo pratiti tokom cijelog XIX vijeka, a “bitka oko grafema *dj-gj-đ* zavukla se dugo u samo 20. stoljeće koje inače ne oskudijeva ni u pravopisnim reformama” (Brozović 1970: 143). Ako posmatramo evoluciju grafijskih rješenja za ovaj glas, vidjet ćemo šarenu situaciju: *ğ* (najstarije, Gajevo rješenje), zatim “ilirsko” *gj*, te kasnije *gj* (*j* bez tačke), te “dopreporodni digrami” *dj*, *gj* (Brozović 2008: 104). Ovdje se primjećuje da su u starijim razdobljima kao grafijska rješenja za glas *đ* bili prihvaćeni digrafi. Međutim, kako proces standardizacije odmiče, sve više se na svim stranama u važećim normativnim priručnicima prihvata “fonetsko” rješenje da jedan glas ima jedan grafem. Slične tendencije postoje i u BiH, s tim da se u *Gramatici* prihvataju digrafska rješenja za ovaj fonem, dok se u reviziji pravopisa iz 1912. godine predlaže grafem *đ*. U normativnim priručnicima je sljedeće stanje: *Gramatika bosanskoga jezika* predlaže digrafska rješenja za glas *đ* i tretira ih u sklopu pitanja etimološkog i fonetskog pravopisnog principa: “Suglasnik **gj** piše se u etimološkom pravopisu **dj**, osim u tugjim riječima, u kojima **gj** ostaje (*Gjuro, angjeo*)” (*Gramatika* 1890: 29). S druge strane, *Hrvatski pravopis* odbacuje digrafsko rješenje i povodi se za Daničićevom reformom latinice iz 1878. godine: “Mjesto dojakošnjega **dj** u riječima, kao n. p. što su *ladja...* i mjesto **gj** u riječima, kao n. p. što su: *angjeo...* treba pisati **đ**, dakle: *lađa, anđeo...*” (BP 1893: 18). U tekstu romana *Zeleno busenje* nalazimo digrafsko rješenje u pisanju glagola: *Svi prihvatiše ove mudre riječi Numan efendijine i doskora se sve razidje* (EMZ, 24); **Dodje** zapovijed da damo koju stotinu momaka da se naša



domovina obrani od dušmana... (EMZ, 28); Ahmet **prodje** mimo svoju kuću... (EMZ, 32). Digrafsko rješenje je prisutno i u pisanju imenica: *Koliko je obuze strah od tih **dogadjaja**, koje ona taj čas nije mogla ni zamislit...* (EMZ, 35); *On ju gledao, živu sjenu u gustoj tami; sad ko čarobna vila u onoj tišini, sad nevin **angjeo** na ovom svijetu...* (EMZ, 36); također i kod pridjeva: *Od velike bojazni posadila je do sebe svog **najmladjeg** sinčića Aliju...* (EMZ, 48); *Što više ona joj bljedoća podavala neki **angjeoski** čar...* (EMZ, 201). Nepromjenjive riječi također imaju digraf: *Mogli bi se otimat, da je zirat **hrdjavo** ogradjen...* (EMZ, 60). Glas *đ* u pisanju vlastitih imena se također ostvaruje kao digraf: *Ono dvoje Joso i **Angjuša** sjede pred svojim kućama...* (EMZ, 167); *Prije na dan nego će me zatvorit, vidim ja onog **Gjuricu Angjušina** gdje nešto koliši oko Trnina* (EMZ, 174); *...**Gjurica, sin Angjušin** iz Varoša provalio duvar kućni...* (EMZ, 182). U riječima s refleksom jata je standardno stanje: *Osvanu **nedjelja**, dan mutan i oblačan...* (EMZ, 85). Analizirajući ove primjere, zaključujemo sljedeće: u prvom izdanju *Zelenog busenja* za pisanje glasa *đ* prihvaćeno je digrafsko rješenje, koje nije u skladu s tada važećim pravopisom u Hrvatskoj (gdje se prihvata samo grafem *đ*), ali je u skladu s normom iz *Gramatike bosanskoga jezika*, koja je prihvatila digrafska rješenja (uglavnom se prednost daje rješenju *gj*, koje se opisuje kao rješenje po fonetskom pravopisnom principu). U samom tekstu nalazimo stanje u skladu s pravilom iz *Gramatike bosanskoga jezika*, dakle u domaćim riječima dosljedno nalazimo *dj*, u riječima stranog porijekla nalazimo digraf *gj*, u riječima s refleksom jata nalazimo standardno *dj*. To znači da je i u ovoj karakteristici tekst *Zelenog busenja* bliži stanju kakvo nalazimo u etimološkom pravopisu (kad je riječ o pisanju same grafeme za glas *đ*), a fonetski pravopisni princip je usvojen u oblicima vezanim za refleks glasa jat.

5.4. Pisanje futura I

Pisanje futura I jedno je od onih pravopisnih rješenja koja su različito tretirana u procesima standardizacije unutar standardizacio-

nih centara Beograda i Zagreba. Ovo se posebno odnosi na primjere u kojima se oblici pomoćnog glagola nalaze iza infinitiva. Vukova i Daničićeva reforma pravopisa opredijelila se za oblike fonetskog pravopisa, tj. futur I se piše kao jedna riječ, onako kako se izgovara. Takvo rješenje je normirano i u *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine: "Futur I. pravi se, ako se infinitivu doda prezenat glagola *htjeti*; ako ovaj dolazi iza infinitiva, tada se infinitivno *ti* odbaci i obje riječi zajedno pišu. Tako n. pr. *Hoću ljubiti, ja ću ljubiti, ljubiću...*" (Gramatika 1890: 87). Zanimljivo je da u Brozovu pravopisu nema posebnog odjeljka o pisanju oblika futura I. Istina, u odjeljku o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi Broz navodi općenito primjere pisanja negacije uz glagole, međutim nigdje ne navodi pisanje oblika futura I (BP 1893: 42–43). Međutim, analizirajući primjere koje Broz daje uz neka druga pravopisna pravila, a u kojima su prisutni oblici futura I, da se zaključiti kakvu normu preferira Brozov pravopis. Najprije treba reći da postoje tri reda ovih primjera: pisanje negacije pomoćnog glagola *htjeti*, pisanje oblika u kojima se enklitički oblik pomoćnog glagola nalazi iza infinitiva te pisanje oblika u kojima je oblik pomoćnog glagola ispred infinitiva. Navest ćemo karakteristične primjere: negacija pomoćnog glagola: *A za što te imam, kad mi ne ćeš* (istakao V. M.) *u nevolji pomoći?* (BP 1893: 55); oblik pomoćnog glagola iza infinitiva: *Nadjenut će sinu ime Emanuilo...* (BP 1893: 63); te na kraju oblik pomoćnog glagola ispred infinitiva: *Dođite sutra, i mi ćemo doći. Niti smo se zajedno rodili, niti ćemo zajedno umrijeti* (BP 1893: 58). Kao što se iz ovih primjera vidi, Brozov pravopis preporučuje odvojeno pisanje oblika koji čine futur I. Slične tendencije zapažamo i u Mulabdićevu tekstu, s još kojim jezičkim specifičnostima. Negacija pomoćnog glagola *htjeti* u Mulabdićevu tekstu se piše odvojeno: *Onog dana nikad ne ću zaboravit!* (EMZ, 7); *On ne će ni slutiti* (EMZ, 14); *Mi se biti ne ćemo...* (EMZ, 23); (...) *pa da javimo zapovjedniku da se ne ćemo bit* (EMZ, 24); *Al sva se Bosna ne će biti* (EMZ, 28); *Dakle, gospodo moja, Maglaj se ne će tući?* (EMZ, 52); (...) *stani gdje god ondje blizu, ne ćeš li opaziti našeg Ahmeta* (EMZ, 76); *Ne, on to ne će učinit!* (EMZ, 115); *Da nas ne će čut ko god?* (EMZ, 126). U svim ovim primjerima vide se dvije



tendencije: prvo, negacija pomoćnog glagola *htjeti* se piše odvojeno u svim licima, kao u Brozovu pravopisu, dok se razlike pokazuju u pisanju oblika infinitiva glavnog glagola. Nekad se taj oblik piše s finalnim *i*, a nekad bez njega. Dakle, generalni pravopisni princip je primijenjen u skladu s važećom normom (odvojeno pisanje), a ostavljene su i karakteristike piščeva jezika.

5.5. Veliko i malo slovo

Pitanju pisanja velikog i malog slova normativni priručnici pristupaju kao važnoj pravopisnoj temi. Zbog toga i ne čudi što su i u *Gramatici bosanskog jezika* i u Brozovu pravopisu posebna poglavlja posvećena ovoj problematici: u *Gramatici* poglavlje “Velika početna pismena” (Gramatika 1890: 35–36), a u *Pravopisu* još opširnije poglavlje pod naslovom “Kako se pišu riječi s velikim slovom početnim” (BP 1893: 33–40). Tu se navode osnovni slučajevi u kojima je propisano pisanje velikog slova u pojedinim riječima i unutar rečenice. Navedena su i pravila o pisanju ličnih imena velikim slovom, kao i o pisanju naziva geografskih pojmova. U većini primjera ova normativna rješenja odgovaraju savremenom jezičkom stanju i dosljedno su prisutna u tekstu romana. U pisanju višičlanih geografskih naziva velikim početnim slovom ima određenih nedosljednosti u odnosu na savremeno stanje. U *Gramatici* se o tome kaže: “Velikim početnim pismenom pišu se i opće imenice, pače i pridjevi uz njih, kada se upotrebljavaju kano osobna imena, n. pr. *Crna Gora, Debelo Brdo, Jadransko More...*”, a “pridjevi od imena gradova pišu se samo onda velikim početnim pismenom, kada uz koju opću imenicu označuju neko odregjeno mjesto, n. pr. *Sarajevsko polje, Jajačko jezero...*” (Gramatika 1890: 36). *Pravopis* u toj karakteristici primjenjuje drugačija rješenja: “Kao pojedinačna imena, tako se mogu složena imena pisati različito; n. p. *Bijelo polje* (polje u Hercegovini), *Bijelo Polje* (varoš u Hercegovini)...” (BP 1893: 37). Kod Mulabdića se jednočlana vlastita imena pišu velikim slovom, što je u skladu s tadašnjim, a i današnjim pravopisima: *Eno Švabe u Doboju - viknu čovjek sav prestrašen*

(EMZ, 28). Savremeno stanje je i u pisanju vlastitih imena s titulom: *Ne izgovori Numan efendija, a vrata se naglo otvoriše* (EMZ, 28). Pisanje višechlanih vlastitih imena u skladu je s gore navedenim pravilima iz oba normativna priručnika: *Za čas ispadoše na Memišagin Brijeg* (EMZ, 77); *Vojska pade pred Delibegov han...* (EMZ, 81). U prvom slučaju radi se o određenom lokalitetu, a u drugom primjeru radi se o višechlanom nazivu čiji je drugi dio opća imenica. U tekstu romana ima i nedosljednog pisanja istog naziva: *Bit će da je na Šahin-Kamenu...* (EMZ, 90); odnosno *U bitci na Šahin-kamenu i Sokolovim Stijenama, vojska kao da se na sito prosija* (EMZ, 94); *Razbijena vojska na Maglaju i Šahin-Kamenu, sastala se sad ovdje...* (EMZ, 98). U svim ovim primjerima naziv Šahin-Kamen označava konkretni lokalitet pa je moguće da je nedosljednost posljedica štamparske greške jer na to mogu upućivati i drugi, slični nazivi. Kad je riječ o pisanju imenice *Bog* i njenih izvedenica te o pisanju naziva praznika, svetkovina i slično, Mulabdić se povodi za Brozovim pravopisom: “*Bog* je po našem mišljenju vlastita imenica i zato treba da se piše velikim slovom početnim...” (BP 1893: 36), a kod Mulabdića nalazimo primjere: *Bože! kao sad da ga gleda, lijep, umiljat...* (EMZ, 176); *Amin s hajrom da Bog da!* (EMZ, 217). Tako je i s izvedenicama od riječi *Bog* gdje ipak nalazimo na nedosljedno pisanje: *Hajde... korači u svoju sreću, s Božijim emerom, s našom dovom...!* (EMZ, 218); odnosno *Selam i tebi i Muharemagi od Salihage i njegove kuće, s božijim emerom...* (EMZ, 216). Kad je riječ o pisanju naziva praznika, svetkovina i dr., u tekstu *Zelenog busenja* nailazimo na rješenja u skladu s odredbama *Pravopisa*, gdje se kaže: “Imena za svetkovine pišu se s velikim slovom početnim...” (BP 1893: 37). Kod Mulabdića je napisano: *Ta večer bijaše dvadeset-sedma, sveta noć: Lejlei-Kader...* (EMZ, 147); *Prošao je Jurjev dan a ne puče puška...* (EMZ, 202). Treba napomenuti da pravila u vezi s pisanjem ovih karakteristika nisu navedena u *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine. Kad je riječ o ostalim primjerima iz oblasti pisanja velikog i malog slova, zbog obimnosti materijala, nije ih bilo moguće sve navesti i analizirati, ali se, čitajući roman, može reći da su u prvom izdanju romana *Zeleno busenje* primijenjena pravopisna pravila iz tada važećih normativnih priručnika.



5.6. Glas *h* i grupa *hv*

Ova jezička crta najčešće se prikazuje kao jedna od najznačajnijih za bosanski jezik i njegove govore. Oko korištenja suglasnika *h* u bosanskom jeziku nema dileme: “U svim dijalektima bosanskoga jezika dosljedno se čuva. U bošnjačkoj pisanoj tradiciji i u jeziku pisaca također se redovno upotrebljava...” (Gramatika 2000: 108). Ako analiziramo stanje u normativnim priručnicima u vrijeme objavljivanja prvog izdanja *Zelenog busenja*, dobijamo sljedeću sliku. U *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine uopće nema zasebnog poglavlja koje govori o ovom suglasniku i njegovoj upotrebi, već je on prisutan samo u leksici i zabilježen u abecedi. S druge strane, *Pravopis* ima zasebno poglavlje o suglasniku *h* (BP 1893: 19–21), kao i spisak riječi u pravopisnom rječniku (BP 1893: 88–89). U poglavlju se propisuju pravila upotrebe ovog suglasnika, s posebnim osvrtom na njegovu upotrebu u genitivu množine, što je razumljivo jer je upravo oblik genitiva množine na *-ah* dugo vremena bio centralni problem u raspravama “filoloških škola” o standardizaciji jezika u Hrvatskoj, ali i glavno obilježje norme Zagrebačke filološke škole. Analizirajući odredbe Brozova pravopisa u vezi s ovom jezičkom karakteristikom, zaključujemo da se u njima tretira cijeli niz pitanja: pisanje suglasnika *h* u svim pozicijama u riječi, pisanje suglasnika *h* u nastavku za genitiv množine, pisanje suglasnika *h* u riječima stranog porijekla, uključujući i turcizme, te prisustvo ovog suglasnika u dijalektizmima. U Mulabdićevu romanu se za svaki od ovih primjera može naći potvrda za upotrebu ovog suglasnika, uključujući i još neke specifičnosti, naprimjer upotreba suglasnika *h* u odnosu na govor lika i pišćev govor u tekstu. Prva karakteristika koju primjećujemo je dosljedna upotreba *h* u svim pozicijama u riječi: *Na Osmanliju hiljadu kletvi* (EMZ, 27); *Handžije ih već uzaznale, sve po imenu...* (EMZ, 16) na početku riječi; zatim u sredini: *Kad bi se on pitao, jednim bi mahom zapriječio i te sve događaje...* (EMZ, 36); *...mati je svaka mehka srca...* (EMZ, 130); te na kraju: *...jer ja bih volio da ste vi uza me...* (EMZ, 43). Naravno da ovih primjera ima još više, ali ih zbog ograničenog prostora ne možemo sve navoditi. Iz navedenih primje-

ra se vidi da pisac suglasnik *h* upotrebljava u različitim vrstama riječi i u svim pozicijama u riječi. U Mulabdićevu jeziku prisutna je i upotreba suglasničke grupe *hv*, koja se u pravopisu zasebno ne obrađuje. Ima dosta primjera s upotrebom ove grupe, najprije u govoru pisca, u riječima orijentalnog porijekla: **Hoćeš li kahvu?** (EMZ, 17); ili *Taj glas uzburka svijet koji je sjedio po kahvama...* (EMZ, 30). U drugom primjeru, riječ *kahva* znači *kafana*. Također, grupa je prisutna u standardnom obliku u govoru pisca: *I sutom se počeo hvatati, pa se neki latili torbe i brašnjenica...* (EMZ, 52); *Kasnije je ove riječi prostiu svijet zbilja shvatio tako...* (EMZ, 99). U govoru likova prevladavaju dijalektizmi jer suglasnička grupa *hv* > *f*: **Fala Bogu kad vidjeh jednog Turčina!** (EMZ, 27); *...da svijet hoće prifatit za silah, Švabi se ne bi za trag znalo* (EMZ, 32). Inače, razlika između govora pisca i likova prisutna je i u drugim jezičkim karakteristikama, uglavnom u smislu tendencije da u govoru likova nalazimo veći broj prestandardnih i dijalekatskih oblika. Oblik genitiva množine zasebno je tretiran u Brozovu pravopisu, gdje se kaže: “Ne valja pisati *h* u završetku za genitiv množine imenica...” (BP 1893: 20). Poznato je da i *Gramatika bosanskoga jezika* preferira oblike bez završnog *h* u genitivu (uporediti objašnjenja za nastavak u genitivu množine, *Gramatika* 1890: 48), što je jedna od glavnih osobina koju prihvataju normativni priručnici i u BiH i Hrvatskoj. U Mulabdićevu tekstu ova karakteristika je dosljedno prisutna, što znači da je pisac poštovao odredbe iz tada važećih normativnih priručnika u BiH i Hrvatskoj: *...svakog dana kojasio se ispod njenih prozora* (EMZ, 7); *Muhtar se otimao, govorio, da on ne smije dijeliti carskih pušaka...* (EMZ, 42); *...nešto ih je palo i gore, a možda koji ipak umako kiši zrnja...* (EMZ, 73). Suglasnik *h* je prisutan i u velikom broju riječi orijentalnog porijekla u tekstu romana. To je i razumljivo jer su turcizmi jedna od markantnijih crta ukupnog jezičkog izraza Edhema Mulabdića, a ranije smo rekli da se na kraju knjige nalazi rječnik, odnosno “Tumač turskih riječi”, što je naznačeno čak i na naslovnoj strani. Turcizmi obuhvataju različite vrste riječi i jednako su prisutni i u govoru pisca i u govoru likova: *Sud bijaše nakraj varoši na obali, uprav naprama Bektaševu hanu...* (EMZ, 21); *...znaš da je halal lijep sa svakim...* (EMZ, 37); *Ja ti hala-*



lim! - *izusti ona kroz plač* (EMZ, 38); *Bio to Omeraga, muhtar, koji je imaoi dućan, tu u njemu sto pušaka otraguša i trijestak sanduka džebhane...* (EMZ, 42); *...prolazio je kroz tu pustu mahalicu...* (EMZ, 58); *...da se to sve razmine bez krvi, bez vatre...onako kakono je najhairnije...* (EMZ, 62); *Neki šaptali i vodili tih razgovor, a drugi učili u sebi prebirući zrno po zrno tespaha* (EMZ, 91). Interesantne su i pojave u vezi s suglasnikom *h* u govoru likova. Tu nailazimo na dvije tendencije: prva je da se taj suglasnik čuva kod jednih likova, naprimjer u govoru članova Ahmetove porodice, dok se gubi u govoru drugih likova, naprimjer u govoru Mehmedovih kmetova i susjeda Anđuše, Đure i drugih. To znači da je pisac imao osjećaj za živu riječ sredine u kojoj je stvarao i pokušao ju je vjerno predočiti u tekstu svog romana: *A vidje li, Meo, oni sokolova onamo, zagalami žensko čeljade s kućnog praga. Bijaše to Angjuša, poznata udovica, krčmarica i žena na svakakvu glasu* (EMZ, 59). S druge strane, u govoru majke suglasnik *h* je sačuvan: *Ah, moj Meho, ja se brinem, što si osto do to doba?* (EMZ, 61). U govoru pisca suglasnik *h* je također sačuvan: *No majci je ipak najstariji Mehmed efendija zadao dosta brige* (EMZ, 6). Na kraju se može reći da upotreba ovog suglasnika kod Mulabdića ukazuje na svu složenost i raznolikost njegova jezičkog izraza upotrijebljenog u romanu *Zeleno busenje*.

6. Zaključak

U radu se pokušala prikazati pravopisna norma primijenjena u prvom izdanju romana *Zeleno busenje* Edhema Mulabdića. Najprije je ukazano na neke od vanlingvističkih faktora koji su utjecali na same pravopisne pojedinosti u tekstu, poput načina objavljivanja prvog izdanja romana i činjenice da je objavljen u Hrvatskoj. To pokazuje da se vanlingvistički faktor ne smije zanemariti kad je riječ o proučavanju historije književnog jezika. Pravopisna rješenja u tekstu romana su poređena s rješenjima u *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine i *Hrvatskom pravopisu* Ivana Broza iz 1893. godine, dvama važećim normativnim priručnicima u vrijeme objavljivanja prvog izdanja

romana. Može se zaključiti da je piščev jezički izraz u cjelini usklađen s rješenjima prezentiranim u ova dva normativna priručnika, na način da su neka rješenja provedena u skladu s normom ili jednog od njih, a katkad i oba, što zavisi od pojedine jezičke karakteristike. To, s druge strane, upućuje na zaključak da u samom tekstu romana vlada svojevrsno pravopisno šarenilo. Kad je riječ o generalnom pravopisnom principu koji je usvojen u tekstu, može se reći da se radi o nedosljednom provođenju fonetskog pravopisa jer su zabilježeni i oblici napisani u skladu s etimološkim pravopisnim principom. Mogući razlog za to opet bi mogao biti vanjezički: nedovoljna prihvaćenost Brozova pravopisa u sredini gdje je priručnik objavljen. Primjer za to nalazimo već u načinu pisanja digrafa *gj/dj* za glas *đ*. Iako Brozov pravopis propisuje grafem *đ* a *Gramatika* digraf *gj*, u tekstu romana su prisutni digrafi *gj/dj*, što pokazuje stanje koje odudara od normativnih priručnika i govori o tome da je primijenjen stari pravopisni princip Zagrebačke filološke škole. Pisanje futura I u skladu je s rješenjima iz *Hrvatskog pravopisa*, ali ne i iz *Gramatike bosanskoga jezika* gdje se ovaj oblik piše sastavljeno, tj. prema izgovoru. Stabilizirano je pisanje velikog i malog slova u skladu s rješenjima iz normativnih priručnika. Glas *h* i grupa *hv* su sačuvani i prisutni tamo gdje im je po etimologiji mjesto, a stari oblici s nastavkom *-ah* u genitivu množine su zamijenjeni novim. Interesantno je napomenuti i piščev osjećaj za razlike u upotrebi glasa *h*, u govoru nekih likova u romanu, što govori o dobrom poznavanju jezičke prakse u BiH. Leksika orijentalnog porijekla je prisutna i u piščevu i u govoru likova i popisana u rječniku na kraju knjige, što znači da se s priličnom sigurnošću, bar za ovo djelo, može odbaciti teza da je redakcija Matice hrvatske kroatizirala tekst romana, prevodeći leksiku orijentalnog porijekla.

Opća je ocjena da pravopisne odlike prvog izdanja romana *Zeleno busenje* promiču generalnu tendenciju ujednačavanja jezičkog izraza u pravcu odredbi fonetskog pravopisa i ukupnih jezičkih tendencija ujednačavanja na južnoslavenskim prostorima na kraju XIX vijeka, uz zadržavanje jezičkih posebnosti karakterističnih za bosanskohercegovačku književnojezičku tradiciju i sam bosanski jezik.



ORTOGRPHY OF THE FIRST EDITION OF EDHEM MULABDIC'S NOVEL *ZELENO BUSENJE* (*GREEN TURF*)

Summary: Paper describes the orthography of the first edition of Edhem Mulabdic's novel "Zeleno busenje" (*Green turf*). This is a canonical novel of the bosniak's literature history in the Austro-Hungarian period, and its orthographical characteristics have been compared with the Grammar of the Bosnian language in 1890, as well as with the Ivan Broz's Croatian orthography in 1893. Those were two valid normative manuals of that period in the place of the novel origin and in the place of the novel publication. The fact that this edition was published in Zagreb at the moment of the final acceptance of the phonetic orthography is particularly emphasized in this paper. Orthography of the novel follows sometimes the solutions of the one and sometimes of the other one manual, depending on the observed language characteristics. However, it is important to say that language expression shows the tendencies of the equalization in a view of the language standardization processes of that period, while keeping the uniqueness of the Bosnian language.

Keywords: Zeleno busenje (*Green turf*), novel, first edition, Edhem Mulabdic, orthography, phonetic orthography, etymological orthography, Ivan Broz, Croatian orthography, Grammar of the Bosnian language, evolution of the literary language, normative manuals.

BIBLIOGRAFIJA

Izvor

Mulabdić, Edhem (1898): *Zelena busenje. Pripovijest. (sa tumačem turskih riječi)*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb

Literatura

Broz, Ivan (1893): *Hrvatski pravopis*, kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada, Zagreb

Brozović, Dalibor (2008): *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Brozović, Dalibor (1970): *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb

Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Okuka, Miloš (1991): “Književnojezička situacija u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München, 52–59

Rizvić, Muhsin (1990): *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*, El-Kalem, Sarajevo

Šator, Muhamed (2004): *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar

Šicel, Miroslav (1971): *Pregled novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb

[Vuletić, Franjo] (1890): *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole. Dio I. i II. Nauka o glasovima i oblicima*, Naklada Zemaljske Vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo